

१९) परिपूर्ण ज्ञानी व्यक्तीची लक्षणे

क्र. १३ ते १८

ह. भ. प. श्री. वासुदेव पांडुरंग शेवाळे

१३. अनासक्ती-(घर, पत्नी, मुले इत्यादींविषयी आसक्ती नसणे.)

व्यावहारिक व आध्यात्मिक जीवन जगत असताना ज्ञानी व्यक्तीच्या ठिकाणी अनासक्ती हा महत्त्वाचा गुण किंवा लक्षण आपल्याला दिसते.

‘अनासक्ती’ म्हणजे कोणत्याही गोष्टीविषयी आसक्ती किंवा ममता नसणे होय. कारण ममता जर एखाद्या वस्तूविषयी किंवा व्यक्तीविषयी निर्माण झाली, तर ठरवलेले ध्येय आपण कधीही साध्य करू शकत नाही. कारण, निर्माण झालेल्या ममतेमुळे, आसक्तीमुळे आपण त्या गोष्टीसंबंधातच किंवा व्यक्तीसंबंधातच गुरफटून जातो व ध्येय समोर दिसत असतानाही आपली तिकडे वाटचाल होत नाही.

घर, पत्नी, मुले यांच्यासंबंधी मर्यादितपेक्षा जास्त आसक्ती ठेवल्यामुळे विद्वत्ता किंवा सामर्थ्य असूनही ध्येयापासून दूर गेलेल्या अनेक व्यक्तींची उदाहरणे आपण बऱ्याचदा पाहतो. परंतु ‘अनासक्ती’ हे लक्षण ज्यांच्या ठिकाणी आहे अशी ध्येयवेडी परंतु ‘विवेकी’ व्यक्तिमत्त्वे फार क्वचित आढळतात. त्यातीलच इतिहासातील एक प्रसिद्ध उदाहरण म्हणजे ‘नरवीर तानाजी मालुसरे’ होय. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या ‘स्वराज्य’ या ध्येयासाठी अनेक शूरवीरांनी बलिदान दिले. स्वराज्यावर जेव्हा संकटे आली तेव्हा सर्व शूरवीर मावळे, सरदार आपले प्राण द्यायलाही मागेपुढे पाहत नव्हते. असेच एकदा कोंढाणा किल्ला हस्तगत करण्याच्या

निमित्ताने स्वराज्यावर संकट आले तेव्हा सुभेदार तानाजी मालुसरे हे स्वतःच्या अंगावर जबाबदारी घेऊन लढण्यास सज्ज झाले. त्या प्रसंगामध्ये खरेतर त्यांच्या मुलाचे म्हणजे रायबाचे लग्न ठरले होते. घरामध्ये शुभकार्याचे क्षण साजरे होत असतानादेखील त्यांनी 'स्वराज्य' या आपल्या ध्येयाला सर्वोच्च मानले व "आधी लगीन कोंढाण्याचे मग रायबाचे" असे उद्गार काढले. त्यांनी प्राणपणाने कोंढाणा किल्ला लढवून स्वतःचे बलिदान देऊन स्वराज्यावरचे संकट टाळले. शिवरायांनीदेखील "गड आला पण सिंह गेला" असे उद्गार काढले. या सगळ्यांचे तात्पर्य हेच की ही शूरवीरांच्या मनाची भूमिका 'अनासक्ती' या सद्गुणामुळे शोभून दिसते.

श्री ज्ञानेश्वर महाराज अनासक्ती या गुणाबद्दल बोलताना सांगतात की, ज्ञानी व्यक्ती आपल्या देहावर उदास असते. म्हणजे ध्येयप्राप्तीच्या मार्गात देहाला जास्त किंमत देत नाही. कारण देह म्हणजे शरीर हे साधन आहे, साध्य नव्हे. तसेच झाडाच्या सावलीवर ज्याप्रमाणे वाटसरूची आस्था नसते, त्याप्रमाणे ज्ञानी व्यक्तीचे स्वतःच्या घरावर किंचितही ममत्व नसते. रस्त्याने जात असताना घडलेल्या कोणत्याही गोष्टींविषयी एखादा ठेवलेला तटस्थ साक्षीदार, ती गोष्ट पाहूनही त्याविषयी जसा अनासक्त असतो, त्याप्रमाणे ज्ञानी व्यक्ती सर्व ऐश्वर्यात नांदत असूनही अनासक्त असल्याचे दिसते.

तरी जो या देहावरी। उदासु ऐसिया परी।

उखिता जैसा बिढारी। बैसविला आहे।।५९२।।

का झाडाची साउली। वाटे जाता मिनली।

घरावरी तेतुली। आस्था नाही।।५९३।।

जो संपत्तीमाजी असता। ऐसा गमे पंडुसुता।

जैसा का वाटे जाता। साक्षी ठेविला।।५९६।। अ. १३

१४. चित्ताचे समत्व : (इष्ट प्राप्तीने सुख व अनिष्ट प्राप्तीने शोक उत्पन्न न होणे)

ज्ञानी व्यक्तींचे अंतःकरण कसे असते यासाठी समुद्राचे उदाहरण दिले जाते. आपण व्यवहारात जगत असताना अशी अनेक माणसे पाहतो, जी थोडासा लाभ किंवा फायदा झाला तरी आनंदाने बेभान होतात. पण तीच माणसे थोड्याशा दुःखानेही किंवा संकट आल्यावर अत्यंत भयभीत झालेलीही दिसतात. अशी माणसे, सामान्य क्षमतेची माणसे पूर्ण ज्ञान नसल्यामुळे हर्ष, शोक अशा द्वंद्वामध्येच जीवन व्यतीत करतात.

परंतु ज्ञानी व्यक्तींचे चित्त हे कोणत्याही परिस्थितीत समान असते. नदी ही दुष्काळ पडला तर आटते व भरपूर पाऊस आला तरच दुथडी भरून वाहते. समुद्राचे तसे नसते. कितीही दुष्काळ पडो किंवा कितीही पाऊस पडो. महासागर हा उन्हाळ्यात आणि पावसाळ्यात सारखाच भरलेला असतो. ज्ञानी महापुरुषांचे चित्त त्या पद्धतीचे असते. प्रिय-अप्रिय, अनुकूल-प्रतिकूल, इष्ट-अनिष्ट गोष्टींचा ज्ञानी व्यक्तीच्या अंतःकरणावर हर्ष किंवा विषाद अशा स्वरूपात परिणाम होत नाही.

आणि महासिंधू जैसे। ग्रीष्मवर्षी सरिसे।

इष्टानिष्ट तैसे। जयाचा ठायी॥५९९॥

त्याचप्रमाणे ज्ञानी महापुरुषांच्या अंतःकरणाला सूर्याचीही उपमा दिली जाते. सूर्य हा सर्व काळामध्ये सारखाच असतो. म्हणजे सकाळी उगवताना वेगळा, दुपारी वेगळा आणि संध्याकाळी मावळताना वेगळा असा होत नाही. त्याच आकार, रंग, किंवा तापमान हे तिन्ही काळात एकसारखेच असते. त्या पद्धतीने कितीही इष्ट म्हणजे सुखाचे आणि अनिष्ट म्हणजे दुःखाचे प्रसंग आयुष्यात आले तरी ज्ञानी व्यक्तीच्या अंतःकरणास त्यामुळे सुख अथवा दुःख होत नाही.

का तिन्ही काळ होता। त्रिधा नव्हे सविता।
तैसा सुखदुःखी चित्ता। भेदु नाही।।६००।।

आजच्या काळात सगळीकडे समतेचा बोलबाला चालू आहे पण ही समता समाजात वरवरच्या अंगानेच दिसते. खोलवर रुजलेली नाही. याला कारण ज्ञानाचा अभाव तसेच व्यापक बुद्धीचा अभाव होय. म्हणून समाजामध्येही खऱ्या अर्थाने समता निर्माण करायची असेल तर ज्ञानी व्यक्तीजवळ असलेले चित्ताच्या समत्वाचे लक्षण आपणही मनापासून आत्मसात केले पाहिजे.

१५. अनन्यभक्ती

अनन्यता म्हणजे एकनिष्ठता. अन्य कोणत्याही गोष्टीवर लक्ष न देता फक्त आपल्या श्रद्धास्थानावर म्हणजेच गुरू, शास्त्र, संत, ईश्वर यांच्यावर तसेच ज्ञानावर, आपल्या ध्येयावर अत्यंत विश्वासपूर्वक श्रद्धा ठेवणे होय.

ज्ञानी व्यक्तीची परमेश्वरावर अनन्य श्रद्धा असते, म्हणजेच अनन्यभक्ती असते. मग तो परमेश्वर ते वेगवेगळ्या रूपामध्येही पाहतात. सर्व प्राणिमात्रांमध्येही पाहतात. ज्ञानी व्यक्तीला ईश्वराचा साक्षात्कार झालेला असतो. म्हणजे ईश्वराचे यथार्थ स्वरूप कळलेले असते. तसेच स्वतःचेही यथार्थ स्वरूप कळलेले असते.

काया म्हणजे शरीराने, मनाने आणि वाचने ज्ञानाविषयी, ध्येयाविषयीचे ज्ञानी व्यक्ती निश्चय करते. ज्ञान, ध्येय, ईश्वर यांच्याशिवाय ते कशाचीही म्हणजे इतर काही मिळवण्याची इच्छा करत नाहीत. ज्ञानी व्यक्तीचे अंतःकरण सतत ईश्वराचे चिंतन करून परमात्मस्वरूप झालेले असते.

श्री ज्ञानेश्वर महाराज उदाहरण देतात, की, गंगेचे पाणी समुद्राला मिळाल्यानंतर पुन्हा मागाहून आलेले पाणी व पूर्वीचेही पाणी एकसारखे

जसे समुद्रात मिळतच असते त्याप्रमाणे ज्ञानी व्यक्तींचे अंतःकरण परमात्मस्वरूपाने भरलेले असले, तरी पुन्हा ते परमात्म्याची भक्ती सर्व प्रकाराने करतच असतात. हीच अनन्यभक्ती होय.

अशी अनन्यभक्ती ज्या व्यक्तीच्या ठिकाणी असते ती व्यक्ती म्हणजे मूर्तिमंत ज्ञानच होय.

आणि मीवांचूनि कांहीं । आणि गोमटे नाही ।

ऐसा निश्चयोचि तिही। जयाचा केला॥६०२॥

शरीर वाचा मानस । पियाली कृतनिश्चयाचा कोश ।

एक मी वाचूनि वास । न पाहती आन॥६०३॥

मिळोनि मिळताचि असे। समुद्री गंगाजळ जैसे ।

मी होऊनि मज तैसे । सर्वस्वे भजती॥६०६॥

जो अनन्य यापरी । मी जाहलाहि मातें वरी।

तोचि तो मूर्तधारी । ज्ञान पै गा॥६०९॥ अ. १३

१६. विविक्तदेशसेवित्व - (पवित्र एकांत स्थानांची आवड व लोकांच्या गर्दीचा कंटाळा)

कोणत्याही ज्ञानप्राप्तीच्या साधनेमध्ये एकांतवासामध्ये साधना घडणे फार आवश्यक असते. हे आपण मागेच 'अभ्यास कसा करावा' या प्रकरणात पाहिले आहे. ज्ञानसाधना असो, कलासाधना असो, अध्यात्मसाधना असो, त्यासाठी एकांताची फार गरज आहे.

जर एकांत असेल तरच साधना लवकर फळाला येते. नाहीतर विक्षेप फार होऊन साध्यप्राप्तीला विलंब लागतो. लोकांच्या जास्त गर्दीमुळे, गजबजीमुळे अभ्यास करणाराचे मन दूषित होते. कारण प्रत्येक जण वेगवेगळे विचार सांगत असतो आणि लोकांनी

सांगितल्यामुळे विचारांमध्ये आपले मन गुरफटून गेले तर अभ्यास बाजूला राहतो. अभ्यास करणारा ध्येयापासून विचलित होऊन त्याची फजिती होते. म्हणून साधनेच्या, अभ्यासाच्या काळात तरी लोकांचा संग टाळायला हवा.

शास्त्रज्ञ, संशोधक यांसारख्या व्यक्ती आपल्या अभ्यासाने संपूर्ण जगाला मार्गदर्शक ठरतील, परिवर्तन घडवतील असे शोध लावतात. याला कारण त्यांनी लोकांपासून दूर राहून एकांतात केलेला अभ्यास, प्रयोग, निरीक्षणे होय.

ज्ञानी व्यक्तीला साधनेच्या काळात एकांतवासाची आवड असते पण ध्येयप्राप्तीनंतरही वेगवेगळ्या पवित्र स्थानी जसे की तीर्थक्षेत्रे, पवित्र नद्यांचे किनारे, तप करण्यास योग्य अशी शुद्ध, पवित्र जागा, तपोवने, गुहा अशा ठिकाणी जाऊन वास्तव्य करायला आवडते. जेणे करून मन प्रसन्न राहिल आणि लोकांचा विक्षेप होणार नाही.

आणि तीर्थे धौते तटे। तपोवने चोखटे।

आवडती कपाटे। वसवू जया॥६१०॥

शैलकक्षांची कुहरे। जळाशयपरिसरे।

अधिष्ठी जो आदरे। नगरा न ये॥६११॥

बहु एकांतावरी प्रीती। जया जनपदांची खंती।

जाण मनुष्याकारे मूर्ती। ज्ञानाची तो॥६१२॥ अ. १३

१७. अध्यात्मज्ञाननित्यत्व (ज्ञान, चिंतनामध्ये सतत रममाण)

अध्यात्म शास्त्रामध्ये अंतिम सत्य प्राप्त करून घेणे हे अत्यंत महत्त्वाचे असते. जोपर्यंत अंतिम सत्य म्हणजेच जीवनाचे खरे ज्ञान, आत्मस्वरूपाचे ज्ञान होत नाही, तोपर्यंत ते ज्ञान परिपूर्ण नसते. त्यात

उणेपणाच असतो. 'The Highest truth of life' म्हणजेच जीवनातील अंतिम सत्य समजणे यालाच परमार्थ किंवा अध्यात्मज्ञान म्हणतात. हे ज्ञान मिळवण्यासाठी अनेक महापुरुष परंपरेने चालत आलेल्या अनेक मार्गांचा अवलंब करून प्रयत्नांची पराकाष्ठा करतात व त्यातील काही जण या ज्ञानाला प्राप्त करून घेतात.

मग प्रश्न असा निर्माण होतो, की ज्ञान झाल्यानंतर ते काय करतात? तर त्याचे उत्तर असे आहे, की साध्य प्राप्त झाल्यावर म्हणजेच 'ज्ञान' प्राप्त झाल्यावर ते पूर्ण ज्ञानी लोक नित्य ज्ञानातच रममाण होतात, अन्य कशाचेही चिंतन, अभ्यास करत नाहीत. याच गुणाला परिपूर्ण ज्ञानी पुरुषाचे एक लक्षण मानले आहे.

या लक्षणाचा वापर करून साधना काळातही, अभ्यासाच्या काळातही साधकांनी सतत ज्ञानाचेच चिंतन करण्याचा, ज्ञानातच रममाण राहण्याचा, इतर अनावश्यक विषयाच्या अभ्यासाकडे दुर्लक्ष करण्याचा प्रयत्न करावा असा संकेत आहे.

'परमात्मा' म्हणून जे तत्त्व आहे, ते ज्या ज्ञानामुळे अनुभवाला येते, त्या ज्ञानाशिवाय जी इतर विषयांची या जगतातील ज्ञाने आहेत ती सर्व अज्ञानेच आहेत. अशा पूर्णतेला पोहोचणाऱ्या ज्ञानी व्यक्तींनी त्यांच्या बुद्धीमध्ये निश्चय केलेला असतो.

श्री ज्ञानेश्वर महाराज हा विषय समजावून सांगताना एक उदाहरण देतात, की आपण जर प्रवासाला निघालो आणि आपल्याला रस्ते माहीत नसले तर आपण कोणत्याही रस्त्याने जातो, म्हणजे मिळेल त्या रस्त्याने जाण्याचा विचार करतो मग तो रस्ता, आडमार्ग असतो, कधी मोडलेला म्हणजे खराब असतो, कधी अनोळखी रस्ते असतात. पण त्याच वेळी जर आपल्याला 'राजमार्ग' सापडला, म्हणजे ज्या रस्त्यावरून गेलो तर आपल्याला कोणतेही कष्ट होणार नाहीत. भीती

राहणार नाही. अत्यंत आरामात, सुखाने आपण ध्येयापर्यंत पोहोचू असा रस्ता सापडला तर क्षणाचाही वेळ न दवडता आपण इतर सर्व मार्ग सोडून चांगल्या राजवाटेनेच गेले पाहिजे.

याचप्रमाणे इतर सर्व ज्ञाने सोडून देऊन आत्मस्वरूपाच्या अध्यात्मज्ञानामध्येच रममाण झाले पाहिजे.

तरी परमात्मा ऐसे। जे एक वस्तू असे ।

ते जया दिसे । ज्ञानास्तव ॥६१४॥

ते एकवाचूनि आने। जिथे भवस्वर्गादि ज्ञाने ।

ते अज्ञान ऐसा मने । निश्चयो करी॥६१५ ॥

भंगलिये वाटे। शोधूनिया अव्हांटे ।

निघिजे जेवी निटे । राजपंथे॥६१७॥

तैसे ज्ञानाजाता करी। आघवेचि एकीकडे सारी ।

मग मन बुद्धि मोहरी । अध्यात्मज्ञानी॥६१९॥

१८. तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् - (तत्त्वज्ञानाचे फल-मोक्ष त्याचा प्रत्यक्ष अनुभव)

व्यवहारामध्ये अनेक उपदेशकांच्या बाबतीत आपल्याला “लोका सांगे ब्रह्मज्ञान। आपण कोरडे पाषाण॥” असा अनुभव येतो. या संतवचनाचा अर्थ असा आहे, की लोकांना उच्च प्रतीचा उपदेश देण्यात येतो, परंतु उपदेश करणाराला तो लोकांना देत असलेल्या उपदेशाचा थोडाही अनुभव नसतो. उपदेश देणारा अशा प्रकारात कोरड्या दगडासारखा असतो. अशी अवस्था जे लोक केवळ शब्दज्ञानी आहेत त्यांची होते.

परंतु परिपूर्ण ज्ञानी व्यक्ती मात्र आत्मस्वरूपाचे ज्ञान किंवा

अध्यात्मज्ञानात पूर्ण पारंगत असते व फक्त ज्ञान झालेले आहे असे नसून त्या ज्ञानाचा प्रत्यक्ष अनुभवही त्यांना असतो. म्हणजेच परमात्म्याचा प्रत्यक्ष अनुभवही, प्रचीतीही त्यांनी घेतलेली असते. तत्त्वज्ञान फक्त सांगत नाहीत, तर स्वतःच्या आचरणातून ते जगून दाखवत असतात, उदा. संत ज्ञानदेव, संत तुकाराम इत्यादि सर्व संत मांदियाळी.

यालाच तत्त्वज्ञानार्थदर्शन-म्हणजेच तत्त्वज्ञानाचे अंतिम फल जो मोक्ष त्याचा प्रत्यक्ष अनुभव असणे, असे म्हणतात.

श्री ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, फक्त शब्दज्ञान असेल आणि तत्त्वज्ञानाचा प्रत्यक्ष अनुभव नसेल तर ते ज्ञान अंध मनुष्याच्या हातातील दिव्याप्रमाणे आहे.

परिपूर्ण ज्ञानी व्यक्तींना शुद्ध ज्ञानाचा शुद्ध, प्रत्यक्ष अनुभव असतो. म्हणून आपणही तसाच प्रत्यक्ष अनुभव परमात्म्याचा यावा म्हणून प्रयत्नशील असावे.

आंधळेनि हाती दिवा । घेऊन काय करावा ।

तैसा ज्ञाननिश्चयो आघवा । वाया जाय॥६२५॥

जरी ज्ञानचेनि प्रकाशे। परतत्वी दिठी न पैसे ।

ते स्फूर्तींचि असे । अंध होऊनि॥६२६॥

या लागी ज्ञाने निर्दोखे । दाविले ज्ञेय देखे ।

तैसेनि उन्मेखे । आथिला जो॥६२८॥

पै ज्ञानाचिये प्रभेसवे। जयाची मती ज्ञेयी पावे।

तो हात धरणिया शिवे। परतत्वाते॥६३०॥ अ. १३

ज्ञान-अज्ञान स्वपरिशीलन

ज्ञानलक्षणांचा सविस्तर विचार केल्यानंतर अज्ञान लक्षणांचा विचार ओघानेच येतो. परंतु त्यासाठी जास्त सायास करण्याची गरज

नाही. “जेथे, ज्ञान नाही तेथेच अज्ञान आहे असे समजावे,” असे श्री ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात.

तैसे ज्ञान जेथ नाही। तेचि अज्ञान पाही।

तरि सांगो काही काही। चिन्हे तिये॥६५४॥ अ. १३

त्यामुळे अज्ञानाच्या लक्षणांचा अतिशय संक्षेपाने विचार करूया. ज्ञानलक्षणे आपणास स्वीकारण्यासाठी आहेत व अज्ञान लक्षणे ही दोषयुक्त असल्याने त्याज्य आहेत म्हणजे ती टाकून द्यायची आहेत.

जशी १८ ज्ञानलक्षणे आहेत त्यांच्या उलट जी लक्षणे आहेत म्हणजे ती पुढीलप्रमाणे अज्ञान लक्षणे.

उदा:- ‘अमानित्व’ हे ज्ञानाचे लक्षण त्याच्या उलट “मानित्व” होय. त्याचे स्वरूप कसे तर -

ज्याप्रमाणे पर्वताची शिखरे खाली लवत नाहीत, तसा जो गर्वामुळे खाली लवत नाही व मोठेपणा धारण करून खाली येत नाही.

आपण केलेले धर्मकार्य, दान, शुभकार्य हे सर्व स्वतःच्याच तोंडाने सर्व जगाला प्रगट करून सांगतो.

थोडा अभ्यास केलेला असला तरी सर्व जगासमोर विद्येचा पसारा मांडतो. त्याचा हेतू फक्त प्रसिद्धी मिळवणे हाच असतो. अदंभाच्या ही सर्व विपरीत दंभांची लक्षणे होत.

अशाच पद्धतीने उर्वरित ज्ञानलक्षणांच्या विपरीत लक्षणे केली, की ती अज्ञानाची लक्षणे होतात. पण अज्ञानाची लक्षणे, आपण स्वीकारायची नसतात, तर त्यांचा त्याग करायचा असतो व ज्ञान लक्षणांचा स्वीकार करायचा असतो.

